

Розділ II

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930 (477) (092)

Алла Атаманенко

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА В ПРАЦІ М.МАРКЕВИЧА “ИСТОРИЯ МАЛОРОССИИ”

У статті зроблено спробу виявити елементи джерелознавчого аналізу в праці М.Маркевича “Історія Малоросії”.

Процес становлення джерелознавства як галузі наукового історичного пізнання пройшов довгий шлях від практичного використання джерел авторами історичних розвідок середньовіччя та ранньомодернової доби до створення самостійної наукової дисципліни наприкінці XIX – на поч. XX ст. Поява спроб виявлення методики використання історичних джерел авторами історичних праць свідчить про перехід наукових досліджень на вищий етап розвитку науки. В українській історіографії такі згадки про використання джерел попередниками з’являються в кінці XVIII – початку XIX ст., що говорить про початок становлення наукового етапу.

Власне джерелознавчі праці з’являються у другій половині XIX ст., але важливим є також дослідження методики роботи з джерелами репрезентантів історичної думки попередньої доби, що дозволяє розв’язати багато дослідницьких проблем, зокрема побачити процес зародження джерелознавства, виявити рівень розвитку науки в цілому і відповідність цьому загальному рівневі творчості окремих авторів історичних праць і, навіть, допомогати при встановленні авторства та часу написання анонімних творів. Враховуючи ж те, що компілятивність як методика дослідження досить довгий час була притаманна творчості авторів історичних творів як вітчизняних, так і зарубіжних, виявлення методу роботи істориків з джерелами, а також, самих джерел, дозволяло виявити безпосередні текстові запозичення та їх вплив на формування концептуальних положень тієї чи іншої праці. Тому що особливості підбору джерел, виключення, точніше, невключення

присутньої у них інформації можуть свідчити про те чи інше розуміння автором твору історичного процесу.

Усвідомлення важливості вивчення джерел та методів роботи з ними авторів історичних праць XVIII – початку XIX ст. призвело до появи низки досліджень з історії джерелознавства у 20-х роках XX ст., зокрема у працях І.Крип'якевича¹, Н.Полонської-Василенко², А.Єршова³ та ін. Продовжено було такі дослідження і у пізніший час, але ще й сьогодні відсутній аналіз джерелознавчої методики великої кількості істориків України, серед яких – Микола Андрійович Маркевич (1804 – 1860).

Не зважаючи на те, що творчість М.Маркевича – надзвичайно обдарованої людини, яка проявила себе в різних сферах діяльності – викликала значний інтерес у дослідників, спеціального дослідження його методики роботи з джерелами поки що немає. Більшість дослідників порівнювала основну українознавчу працю історика – “Історію Малоросії” з “Історією Малої Росії” Д.Бантиша-Каменського, цілому зазначаючи, що за рівнем науковості вона програвала останній і перебувала під подвійним впливом праці Бантиша-Каменського та “Історії Русів”⁴.

Дещо відрізнялась від попередньої оцінки точка зору ленінградської дослідниці Є.М.Косачевської, яка в монографії “Н.А.Маркевич. 1804 – 1860” подала характеристику архіву і бібліотеки історика⁵, розкрила його історичні погляди⁶ та діяльність на науковій і громадській ниві. Дослідниця, посилаючись на поданий М.Маркевичем список джерел, якими користувався історик, відзначила їх велику кількість⁷, довіру до “Історії Русів”⁸, а також наголосила (з чим не можна погодитись) на критичному ставленні автора “Історії Малоросії” до твору Д.Бантиша-Каменського⁹. Втім, безпосередньо методика роботи М.Маркевича з джерелами Є.М.Косачевською не розглядалася.

У 90-х роках XX ст. дослідження творчості М.Маркевича проходило на новому якісному рівні. У розвідці відомого київського історика В.І.Ульяновського, побудованій на важливих архівних матеріалах, науковий доробок автора “Історії Малоросії” оцінено як важливий внесок у розвиток науки¹⁰. Саме це дослідження вирізняється з ряду інших, бо його автор, майже відмовившись від звернення до “Історії Малоросії”, проаналізував рукопис додатків до неопублікованої праці “Історія монастирів в Малоросії” (написаної, на думку автора статті, не пізніше 1848 року), і прийшов до висновку про врахування М.Маркевичем критичних зауважень, які стосувались його узагальнюючої праці з історії України щодо необхідності зміни методів та змісту наукового дослідження¹¹. Саме аналіз методики роботи історика з джерелами, проведений В.І.Ульяновським на основі вищеназваних рукописних матеріалів, дав можливість визначити, що М.Маркевич був одним із перших справжніх істориків-професіоналів високого гатунку в українській історіографії XIX ст.¹².

У праці відомого харківського історика В.В.Кравченка “Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)” вміщено окремий розділ, присвячений дослідженню творчості М.А.Маркевича¹³, основою для чого стала “Історія Малоросії”. У розділі названо праці, які мав у своєму розпорядженні М.А.-Маркевич при роботі над книгою, проведено ретельний аналіз його історичних поглядів. При цьому значну увагу В.В.Кравченко приділив виявленню впливу на “Історію Малоросії” “Історії Русів” і, певною мірою, твору Д.Бантиша-Каменського¹⁴. Проведення такого порівняння вимагало аналізу використаних М.А.Маркевичем джерел, тому дослідник не обминув аналізу методики роботи з ними М.Маркевича.

В.В.Кравченко відзначив, що автор “Історії Малоросії” спирався на достовірні документальні джерела, зокрема при описі переговорів Б.Хмельницького з польськими комісарами взимку 1649 р., головних битв козацьких і польських військ, молдавських походів Т.Хмельницького тощо¹⁵. Дослідник справедливо заперечив твердження Є.М.Косачевської про введення М.А.Маркевичем до наукового обігу т.зв. Білоцерківського універсалу Б.Хмельницького¹⁶. Відзначив В.В.Кравченко і використання М.А.-Маркевичем “Запорозької старовини” І.І.Срезневського¹⁷ тощо.

Методику роботи історика з джерелами автор “Нарисів...” розглянув у контексті виявлення поглядів автора “Історії Малоросії”, зазначивши, що М.А.Маркевич демонстрував прагнення до критики та систематичного аналізу першоджерел, але в спірних питаннях, однак, частіше апелював до здорового глузду і патріотичного почуття свого читача, аніж до логіки та суворого об’єктивізму¹⁸.

Аналіз праць, присвячених дослідженню творчості М.Маркевича, продемонстрував, що відбулася еволюція його поглядів, методів роботи протягом 40-х років XIX ст., що позначилося на методиці, яка застосовувалась істориком при роботі над “Історією Малоросії” та “Історією монастирів в Малоросії”. Але проблема встановлення безпосередньо елементів джерелознавства у творчості М.А.Маркевича та його методики роботи з джерелами при створенні “Історії Малоросії” залишається актуальною. Тому у цій невеликій розвідці спробуємо встановити методику роботи історика і виявити рівень його джерелознавчих знань на основі дослідження його основної українознавчої праці “Історія Малоросії”.

При дослідженні здебільшого використовувався аналіз тексту твору (при співставленні з текстами творів попередників), що дозволяє точніше встановити методику роботи з джерелами. Співставлення методики використання джерел М.А.Маркевича з методикою роботи його старшого сучасника Д.М.Бантиша-Каменського дало, в свою чергу, можливість виявити відносний рівень “професійності” автора “Історії Малоросії”,

відповідність застосовуваної ним методики тогочасному розвитку науки. Важливе значення для виявлення творчого методу історика мав також аналіз приміток, посилань та коментарів до тексту твору, тому що в них можна зустріти авторські оцінки використаних джерел та літератури, подій, осіб, висловлювання, що розкривають методи роботи над історичним матеріалом. Крім того, важливе значення має і дослідження списку використаних джерел, поданого істориком, а також додатків. Але в нашій розвідці ці матеріали були застосовані в дещо меншій мірі, з метою зосередити увагу на методах використання джерел при безпосередній роботі над текстом.

Як зазначала Є.М.Косачевська, М.А.Маркевич мав величезний архів і бібліотеку, матеріали для яких отримував від любителів історії, збирачів історичних пам'яток або купував¹⁹. В архіві зберігалась велика кількість документальних джерел, як оригінальних, так і копій²⁰. Частину з них М.А.-Маркевич опублікував у III – V т. “Історії Малоросії”, а також у 1848 р. у “Читаннях” Товариства історії та старожитностей російських як “Акти, що пояснюють історію Малоросії”²¹.

Тут постає питання про можливу систематизацію джерел, подану М.А.-Маркевичем. На думку відомого російського джерелознавця Л.М.Пушкарьова, питання розподілу джерел за тією чи іншою ознакою почали цікавити російських істориків у другій чверті XIX ст., а до того часу більшість їх подавала лише перелік і коротку характеристику використаних джерел²². Враховуючи те, що М.А.Маркевич значною мірою був пов'язаний з російським культурним середовищем, це твердження може бути враховане при оцінці поданої ним системи джерел.

У “Історії Малоросії” систематизація джерел відсутня, а лише подано їх перелік²³, як і в праці Д.М.Бантиша-Каменського. Джерел тут перераховано 84 найменування. При цьому вони поділені на “Друковані на Російській мові”, “Друковані на мовах іноземних” та рукописи²⁴. При цьому у списку зазначалося, від кого були отримані книги або рукописи, подавалися їх повні назви, що, на нашу думку, свідчить про безпосереднє знайомство з ними автора. Але в “Актах...” історик поділив документи за змістом (тобто, зробив спробу їх систематизації) на три категорії: ті, що пояснюють історію міст і сіл “малоросійських”, історію урядових родин (“фамілій”) та ті, що пояснюють звичаї, пережитки тих часів²⁵. Отже, можна стверджувати, що у справі систематизації джерел М.А.Маркевич певний час знаходився на рівні 20-х – 30-х років XIX ст., але потім зробив важливі кроки у цьому напрямі.

Вже в списку використаних матеріалів можна зустріти спробу встановлення джерел праці Ж.-Б.Шерера, якими М.Маркевич вважає т.зв. “Літопис Розумовського” та твір Г.Боплана²⁶. У додатках історик на основі співставлення текстів праці Шерера та “Літопису...”, продемонстрував читачеві подібність творів на основі тільки в них використаних назв, імен тощо²⁷.

Аналіз тексту “Історії Малоросії” показав, що в якості джерел М.А.Маркевич використовував документи, історичні твори іноземних та вітчизняних авторів, фольклор (думи, пісні). Не зважаючи на те, що він розумів перевагу документальних джерел над іншими²⁸, всі джерела (за винятком фольклору, який слугував ілюстративним матеріалом), використовувались істориком з рівною довірою. З певною упередженістю автор “Історії Малоросії” (подібно до Д.М.Бантиша-Каменського) ставиться лише до творів польських авторів, особливо при невідповідності їх інформації твердженням “наших літописців”²⁹.

У тексті та примітках зустрічаються згадки творів Вольтера, Лесюра, Леклерка, Голікова, Симоновського, Прокоповича, Гордона³⁰, Пасторія³¹, Боплана³², Енгеля³³, Міллера³⁴, Радзівільського³⁵, Алепського³⁶, Шевальє³⁷, Бантиша-Каменського³⁸, Фроловський літопис³⁹, але не всі вони перераховані у списку використаних джерел, що може свідчити про їх “опосередковане” використання, тобто, переписування наведеної в них інформації з інших творів.

Найчастіше в тексті згадується “Історія Русів” під назвами “наша летопись”, “Конисского летопись”, “наш летописец”, “красноречивый архиепископ Белорусский” тощо. Іноді автору “Історії Русів”, котрим М.А.Маркевич вважав Г.Конисського, він пише справжні панегірики, які, певною мірою, пояснювали читачеві (а, можливо, і цензурі) причини активного використання твору: “...красноречивый историк Руссов, Преосвященный Георгий Конисский, муж с глубокими познаниями в Отечественной истории, с безграничною преданностью к Престолу и к России, правдивый в своих исторических показаниях...”⁴⁰. При підвищеній увазі до “Історії Русів” М.А.Маркевич інші історичні праці попередників здебільшого об’єднує під назвами “наши летописи”, “польские летописи” тощо.

Враховуючи значення наявного в книзі наукового апарату для встановлення ступеню відповідності методики історика тогочасному рівню розвитку науки, зазначимо, що в цілому науковий апарат “Історії Малоросії” значно поступався наявному в двох (1822, 1830 рр.) виданнях праці Д.М.Бантиша-Каменського. До твору включено багато цитат, але джерела часто не названі і лише іноді згадки про них подані в тексті або на його берегах (у першому томі посилання на берегах тексту практично відсутні). При цьому М.Маркевич до таких згадок джерел на полі тексту ставився, як і його попередники, як до відсилок читача з метою перевірки інформації. Це підтверджують слова історика, додані до тексту про поведінку польських комісарів під час переговорів: “Мы, которые пишем это, отсылаем наших читателей к поверке наших слов, столь низкой подлости мы не поверили бы сами, не прочитав ее в подлиннике”⁴¹.

Крім того, М.А.Маркевич включав до тексту без посилань і згадок про джерело інформації великі фрагменти інших творів, як у якості цитат, так і без зазначення останніх. Здебільшого такі текстові запозичення зроблені з “Історії Русів” або твору Д.М.Бантиша-Каменського. Так, з “Історії Малої

Росії” до праці М.А.Маркевича потрапив вищезгаданий перелік авторів, що писали про походження І.Мазепи⁴², оцінка дій І.Брюховецького⁴³, опис злочинів турків у Кам’янці-Подільському⁴⁴, листи І.Мазепи до Мотрі та історія їх збереження⁴⁵, про конфлікт між Петром І та гетьманом І.Мазепою⁴⁶ тощо.

Серед цитат документів більша частина так само не супроводжується інформацією про походження та місце зберігання. Можна припустити, що деякі з них зберігалися в особистому архіві історика. Що ж стосується документів архіву Колегії іноземних справ, то можна цілком погодитись з небезпідставним припущенням одного з перших істориків джерелознавства Г.Карпова про те, що ці документи М.А.Маркевич приводив за твором Д.М.Бантиша-Каменського, не маючи можливості працювати з матеріалами державної установи⁴⁷.

При роботі з джерелами М.А.Маркевич іноді порівнював їх інформацію, приводячи її в тексті, і деколи завершував таке порівняння висновком про вірогідність повідомлень. При цьому спирався, як справедливо зазначив В.В.Кравченко, на власний здоровий глузд та патріотичні почуття читачів. Так, порівнюючи “Історію Русів” з працею Й.Пасторія, він зазначив, що “летописи не сходны на-счет описания и даже на-счет дней, в которые произошли знаменитые битвы Збаражская и Зборовская. Приближение Хмельницкого Конисский ставит марта 25, битву Зборовскую июня 17-го. Пасторий считает битву Збаражскую июля 13”⁴⁸. Важливим для розуміння ставлення до джерел М.А.Маркевича є наведене ним обґрунтування вірогідності повідомлення “Історії Русів”: “Но предполагая, что летопись Конисского есть действительно летопись гетманская, что такое показание Преосвященного Георгия справедливо, и что достойный уважения ученый муж, примерный гражданин и Архипастырь благочестивый не уверял бы напрасно и не давал бы своего архипастырского слова в том, что из собственных записок Богдана и Юрия Хмельницких составлена его летопись, – и так, предполагая все это, мы необходимо должны верить на счет чисел и происшествий более гетману, нежели историкам, которые в битвах тех не были”⁴⁹. Як видно з вищенаведеного, М.А.Маркевич перевагу надавав джерелам, що могли бути створені очевидцями. Цю думку підтверджують висловлювання історика щодо вірогідності повідомлень Ф.Прокоповича про Петра І: “Много есть описаний его характера, лучшее, бесспорно, принадлежит Ф.Прокоповичу, который видел его, был с ним знаком, с ним разговаривал”⁵⁰.

М.А.Маркевич намагається виявити тенденційність поглядів Й.Пасторія навіть за назвою твору: “К тому же Пасторий назвал книгу свою “Война скифокозацкая, или о заговоре Татар, Козаков и русской черни против Королевства Польского, разрушенном Яном Казимиром”. Этого названия достаточно, чтоб не ссылаться на его книгу”⁵¹. Тенденційність у висвітленні тієї чи іншої проблеми, на думку історика, була неприпустимою⁵².

Співставляючи джерела, до яких мав довіру, М.А.Маркевич описував події, доповнюючи інформацію одного джерела іншими. Так, розповідаючи про причини “зради” гетьмана І.Мазепи, він поєднав інформацію, що містилась у творах Вольтера та П.Симоновського⁵³.

Крім співставлення джерел, М.А.Маркевич намагався робити аналіз їх тексту і іноді висловлював гіпотези про походження їх авторів. Зокрема, приводячи слова “одного з літописців” про зневажання Іваном Самойловичем духовенства, він зробив висновок про належність літописця до “чину духовного”⁵⁴.

Іноді він також намагається встановити джерела, використані у працях попередниками і, на основі цього, вірогідність поданої інформації. Знайшовши розбіжність з істиною поданої в “Історії Русів” інформації про долю Ю.Хмельницького, він зауважив, що остання “... была, вероятно, взята летописцем правдивым и красноречивым из народных преданий, в то время, когда не были доступны архивы государственные и еще менее семейственные – гордых магнатов и панов”⁵⁵. Довіра ж М.А.Маркевича до творів сучасників була повною: він включив до “Історії Малоросії” повідомлення про линчаївців із “Запорожской старины” І.І.Срезневського⁵⁶, багато інформації, як зазначалося вище, запозичив у Д.М.Бантиша-Каменського. Звідти ж він долучив і спроби формулярного аналізу документальних джерел⁵⁷. Спроба власного аналізу приведенного в “Історії Русів” тексту “листа” Царя Олексія Михайловича до Б.Хмельницького призвела до доведення можливості використання в офіційному документі звертань “гетманушка” та ін.⁵⁸

Вцілому ж аналіз методики роботи з джерелами М.А.Маркевича показав, що основою для написання праці стали історичні твори XVIII – поч. XIX ст. При цьому найбільшу роль відіграли “Історія Русів”, довіра до якої пояснюється багатьма чинниками, серед яких неостаннє місце посідає її патріотизм та довіра до “Преосвященного Кониського”, та “Історія Малої Росії” Д.М.Бантиша-Каменського. Для перевірки отриманої інформації історик використовував документальні джерела та, знов таки, твір Бантиша-Каменського. Джерела він здебільшого використовував із власного архіву. Ті ж, які зберігались у архіві Колегії іноземних справ, він подавав за твором Д.М.Бантиша-Каменського.

До елементів джерелознавства, застосовуваних у творі М.А.Маркевича, можна віднести використання співставлення джерел, спроби виявлення їх авторів, спроби встановлення вірогідності інформації здебільшого на основі власного здорового глузду, спроби проведення аналізу формуляру.

Отже, вцілому, методика роботи з джерелами в к.30-х – поч. 40-х рр. М.А.Маркевича відповідала рівню розвитку науки попереднього часу, першої третини XIX ст., а у деяких аспектах була застарілою. Науковий апарат “Історії Малоросії” поступався наявному у творі Д.М.Бантиша-Каменсько-

го, Але книга була цікавою, написаною яскравою образною мовою, будила патріотичні почуття. Такий белетризації твору сприяло включення.

Примітки

¹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI – XVIII ст. (Литографований курс). – Львів, 1923.

² Василенкова-Полонська Н.Д. Історики Запорозжя XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди 70-ої річниці життя та 50-их роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.811-821.

³ Єршов А. «Лѣтописное Повѣствование о Малой России», видана В.Рубаном // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1927. – Кн.7. – С.178-192; Його ж. Сторінка з українського джерелознавства (до питання про літописні джерела праці О.Рігельмана «Лѣтописное Повѣствование о Малой России» etc.) // Ювілейний збірник на пошану... – С.841-848; Його ж. Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена...» // Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.1-10.

⁴ Крип'якевич І. Українська історіографія... – С.4; Багалей Д.И. Новый историк Малороссии. – Спб., 1891. – С.2-3; Василенко Н. К истории Малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – Кн.11. – С.264; Грушевский М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб., 1914. – Т.1. – С.20; Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т.2. – Кн.2. – С.1568, 1574, 1636.

⁵ Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич. 1804 – 1860. – Ленинград, 1987. – С.90-97.

⁶ Там само. – С.98-173.

⁷ Там само. – С.108-109.

⁸ Там само. – С.110-111.

⁹ Там само. – С. 112.

¹⁰ Ульяновський В.І. Незавершені та маловідомі праці М.А.Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1994. – Вип.2. – С.42-62.

¹¹ Там само. – С.43.

¹² Там само. – С.60.

¹³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) – Харків, 1996. – С.297-329.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С.314.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.310.

¹⁹ Косачевская Е.М. Вказ. праця. – С.90-92.

²⁰ Там само. – С.92.

²¹ Там само. – С.

²² Пушкарев Л.М. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М., 1975. – С.135.

- ²³ Маркевич Н.А. История Малороссии. – М., 1843. – Т.V. – С.90-93.
- ²⁴ Там само. – Т.II. – С.277.
- ²⁵ Косачевская Е.М. Вказ. праця. – С.109.
- ²⁶ Маркевич Н.А. Вказ. праця. – Т.V. – С.91.
- ²⁷ Там само. – С.99-102.
- ²⁸ Там само. – Т.II. – С.277.
- ²⁹ Там само. – Т.I. – С.233, 240, 242 та ін.
- ³⁰ Там само. – Т.II. – С.485.
- ³¹ Там само. – Т.I. С.230.
- ³² Там само. – Т.I. – С.30, 24, 135.
- ³³ Там само. – С.55, 199.
- ³⁴ Там само. – С.55.
- ³⁵ Там само. – Т.II. С.25, 26.
- ³⁶ Там само. – Т.I. – С.324.
- ³⁷ Там само. – Т.II. – С.111.
- ³⁸ Там само. – С.161-162, 220, 402, 384, 485 та ін.
- ³⁹ Там само. – С.29, 50, 59.
- ⁴⁰ Там само. – С.132.
- ⁴¹ Там само. – Т.I. – С.219.
- ⁴² Там само. – Т.II. – С.485.
- ⁴³ Там само. – С.161-162.
- ⁴⁴ Там само. – С.220.
- ⁴⁵ Там само. – С.402.
- ⁴⁶ Там само. – С.384.
- ⁴⁷ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С.30.
- ⁴⁸ Маркевич Н.А. Вказ. праця. – Т.I. – С.230-231.
- ⁴⁹ Там само. – С.231.
- ⁵⁰ Там само. – Т.II. – С.497.
- ⁵¹ Там само. – С.385.
- ⁵² Там само. – С.124.
- ⁵³ Там само. – С.385.
- ⁵⁴ Там само. – С.297.
- ⁵⁵ Там само. – С.277.
- ⁵⁶ Там само. – Т.I. – С.153-164.
- ⁵⁷ Там само. – С.242, 331.
- ⁵⁸ Там само. – С.331.

In this article the methods of the work with sources of the author of "The history of Malorosiya" M.Markevych.